

- кубанських козаків (початок ХХ ст.) / В. Задунайський // Історичні і політологічні дослідження / Гол. ред. П.В.Добров. – Донецьк, 2009. – № 2. – С. 58–64; Його ж: Шашка і кинджал у бойовому навчанні кубанських козаків (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) [Текст] / В. Задунайський // Кубань – Україна: питання історико-культурної взаємодії. Випуск 6. / Укл. А.М.Авраменко. – Краснодар-Київ: ЕДВІ, 2012. – С. 249–258; Його ж: Зимовий вишкіл у кавалерійських полках першої черги Кубанського козацтва на початку ХХ ст. (на прикладі І Полтавського кавалерійського полку взимку 1904-1905 рр.) / В. Задунайський // Вісник Черкаського університету. Серія істоичні науки. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького, 2012. – № 22 (235). – С. 119–126.
5. Держархів Краснодарського краю (ДАКК), ф. 396, оп. 1, спр. 9253, 653 арк.
 6. Задунайський В. Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. – С. 97.
 7. ДАКК, ф. 396, оп. 1, спр. 9253, арк. 16–48.
 8. Там само. – арк. 3.
 9. Там само. – арк. 153.
 10. «Із козацької минувшини» (спогади українських кубанських козаків) // Упоряд. та ред. В.Задунайський. – Донецьк: ООО «Норд Компьютер», 2006. – С. 8-9.
 11. ДАКК, ф. 396, оп. 1, спр. 9253, арк. 607.
 12. Там само. – арк. 152.
 13. Задунайський В. Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. – С. 58-59, 61-68.
 14. ДАКК, ф. 396, оп. 1, спр. 9253, арк. 245.
 15. Там само. – арк. 153, 607.
 16. «Із козацької минувшини». – С. 27.
 17. ДАКК, ф. 396, оп. 1, спр. 9253, арк. 218, 235.
 18. Там само. – арк. 208.

Надійшла до редакції 14.11.2014 р.

ББК Т3 (4Укр.)5:Ч33я5

КОНСТРУЮЮЧИ “СЕЛЯНСТВО”: ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ СЕЛЯНСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ НА ШПАЛЬТАХ ЧАСОПISУ “КІЄВСКАЯ СТАРИНА”

В. О. Волошенко

АНОТАЦІЯ

У статті підіймається проблема конструювання поняття «селянство» на шпальтах часопису «Кієвская старина» (1882–1906 рр.). Розглядається специфіка визначення способів і критеріїв диференціації селянської спільноти.

Ключові слова: українське селянство, часопис «Кієвская старина».

У 1902 р. на шпальтах часопису «Кієвская старина» (далі – «КС») з’явилося повідомлення про опитування, проведене Л.В. Падалкою у Полтавській губернії на тему: «Як називати полтавських селян – «хохлами», малоросами або козаками». Серед опитаних було «25 % козаків, 20,7 % священників, 16,7 % селян, 15,2 % народних

учителів, 7,8 % відставних солдат, 5,7 % дворян, 3,7 % волосних писарів, 5,2 % – інших». Висновок був таким: «За повідомленням абсолютної більшості кореспондентів, *основне* (авт. кур. – В.В.) населення Полтавської губернії не знає свого власного ім'я... Повсюдно розповсюджене тільки одне визначення: «козаки» і «мужики». Так і говорить населення у діловій розмові». Іноді зустрічалась назва «запорозьке покоління»; дефініція «русские» відкидалась, як «не відповідна дійсності», «хохли» – як бранне прозвище, «малороси» – як книжна назва, знайома тільки учням у школах [1]. Розгубленість респондентів насправді корегувала з коректністю запитання, у якому увиразнилася специфічність уявлень щодо національної та соціальної ідентичності селян і, власне, щодо того, а кого саме можна називати «селянами». Неоднозначність ужитку поняття унеможлиблювала його пріоритетність в означенні «населення Полтавщини», та й серед самоназв останнього не згадувалось. Питання у тому, чим було те, що може здатись аналітичною заплутаністю – огріхами при дружі, відбитком індивідуальних переконань чи частиною стандартів формування дискурсу про селянство, зокрема в українських інтелектуальних колах, кристалізованих навколо «Кіевської старини» – цього визнаного органу українознавства зламу ХІХ–ХХ ст. Матеріали часопису надають унікальні можливості ознайомлення із концентрованим згустком емпіричних досліджень і теоретичних побудов, в яких українські інтелектуали визначали та каталогізували селянство у межах власних наукових зацікавлень та ідейних пріоритетів. Тим більше, що розміщення на шпальтах видання матеріалів з історії та культури «народу» було одним з основних тематичних напрямів редакційної політики, позначаючись на відборі наукових та художніх творів, джерел, рецензій та заміток [2].

В існуючій розлогій історіографії «КС» окремі аспекти цього питання підіймалися лише побіжно [3]. Між тим, інтерес до нього підсилений з огляду на сучасні дискусії щодо семантичного наповнення терміну «селянство», його контекстуалізації та можливостей використання як узагальнення і теоретичного поняття [4]. У фокусі уваги цієї розвідки – специфіка визначення критеріїв диференціації українського селянства дописувачами «КС» у спробах пояснення його минулого, дійсності та прогнозування майбуття.

Українське слово «селяни» стало з'являтися на сторінках «КС» поряд із своїм російським відповідником («крестьяне») з отриманням редакцією дозволу на друк українських текстів у російській транслітерації.

Поняття використовувалось як узагальнююча категорія або назва однієї з груп сільських мешканців; його заміниками були дефініції «мужики», «народ», «народні маси», «сільські маси», «люди», «пахарі», «гречкосії», «землероби», «населення», «сільське населення», «сільські обивателі», «поселяни» тощо. До того ж, термін «селяни» вживався як етнонім – сільські мешканці не українського походження називались «болгари», «німці» тощо. Не тільки у дослідженні Л. В. Падалки, а й у інших матеріалах «КС» помітна неусталеність визначення дефініцій, що позначували «селянство». Наприклад, для полтавських статистиків «всі загалом сільські стани» – це селяни, дворяни, духовенство, купці та міщани, а «обидва сільські стани» – козацький і селянський [5]. Назва «мужики» вживалась не тільки як синонім «селянства», наводились приклади негативних партикулярних її конотацій, що побутували у суспільстві в середині ХІХ ст. [6]. Д. Маркович згадував повчання свого дядька – українофіла О. Марковича: «Мужики?! Хто тебе вчив? Які мужики? Такого слова немає, забудь його! Словом «мужик» люде лаються. Не мужик, а крестьянин, селянин, хлібороб, гречкосій». Той же Д. Маркович був здивований тим, що виходець з хліборобів, кухар Прохор презирливо ставився до «мужла» («мурла») та необхідності «за землю братись», але у 1861 р. забажав землі, а отримавши її, радів: «у мужлу од волі повернувся» [7].

Сучасні російські історики наразі підносять питання розробки нового єдиного поняття «селяни» у процесі злиття різних категорій землеробського населення після 1861 р. [8]. На матеріалах української минувшини автори «КС» відобразили розмаїття груп українського населення, з яких витворювалось уніфіковане державою податне «селянство» у більш ранній період. Розглядаючи соціально-економічний та юридичний контекст станового оформлення селянської спільноти часів повторного закріпачення та проведення владою заходів з розмежування станів на зламі XVIII–XIX ст., висвітлювали утворення впорядкованого (оподаткованого й залежного) «селянства», розділеного на «розряди», до яких потрапляв «кожний обиватель, а після селянин». За умовами сплати податків до «казенних поселян» були прирівняні особисто вільні «панцирні бояри» та «козаки», асимільовані з іншими податними станами – «загальною масою безправного населення». У 1783 р. стали «кріпаками» (набули «поселянського звання») «піддані»/«тяглі селяни», категорія яких формувалась протягом XVIII ст. переважно з «двох груп селянського населення» – «посполитих» («пашенних селян» – гетьманських і приватновласницьких) та «козаків», що «омужичувались». До неї також потрапляли вихідці з «міщан», дрібних шляхтичів, євреїв-вихрестів, «невеличких панків та підпанків» з числа значкової та сотенної старшини. Одне з джерел формування слобідського «селянства» складали «люди похोजие», «льозние» («не господари, а люди вольные, легкие и жилища и притулка своего слушного и жодного не маючие»), які ставали кріпаками після закінчення термінів слобод [9]. У Південній Україні «селянство» витворювалося з «оселянених» запорозьких поселенців, іноземних колоністів, міщан – «десятинщиків», біглих і переселених кріпаків, казенних та економічних селян, однодворців, козаків, відставних солдатів, дячків та розкольників [10]. Окрім поміщицьких і казенних, виділялися групи рангових і магістратських селян, а також козаки [11]. У цитованих у «КС» полтавських статзбірниках «селянами всіх найменувань» називались особи, які входили до сільських громад, та чії права земельної власності були визначені законами 1858–1884 рр.: «казенні селяни», «військові поселяни», «селяни-власники» та «козаки» [12]. «Малоросійські козаки» зламу XIX–XX ст. також могли згадуватись і як складова «селянства», і як окрема категорія «сільської маси» [13]. «Розряди» мали підгрупи (у дискурсивній практиці існував, напр., вираз «державні селяни всіх найменувань» [14]). У 1904 р. В. Василенко відносив до «множини трудівників з селян» колишніх кріпаків і тих, хто свого часу перебував у веденні міністерства державного майна – малоросійських козаків, казенних селян (колишніх монастирських) та державних (колишніх рангових, магістратських, військових тощо) [15]. На зламі XIX–XX ст. суттєвим чинником подальшої гомогенізації різних юридично внормованих «розрядів» сільського населення стали процеси модернізації.

В історичному розрізі у виданні переважно висвітлювались сюжети періоду XVII–першої половини XIX ст., згадки про диференціацію селянства до середини XVII ст. були епізодичними і в основному мали соціоекономічний характер [16]. Так, М. Василенко відзначав, що у Київській Русі населення розділялось «за достоїнством» на вільних землеробів («смерди», «закупи», «крестьяни», «ізгої») та невільних (кабальні і повні холопи) [17]. О. Єфименко писала про перетворення «вільного селянина-отчича» на «волочного», «напівволочного» чи «чвертьволочного хлопа» у XVI ст. на Волині та Поліссі; нетривку межу між «хлопами» та «вільними» на прикордонні, де траплялись «оселянені» шляхтичі та «оказачені хлопи». За ступенем обкладення податками виокремлювала серед «залежного населення» Правобережжя XVIII ст. «очиншованих та неочиншованих», а за розміром живого інвентарю – «парових, поєдинків та піших» [18]. У ретроспекції минувшини домінувала пильна увага до процесів витворення різних категорій «експлуатованого» залежного населення, причому не

тільки в економічній площині. Зацікавлення картинами поміщицького свавілля викликало інтерес до музикантів та акторів кріпосних театрів, хорів та оркестрів, яких могли використовувати і для будівельних робіт, і для «кріпацьких веселощів» [19]. Описувались навіть унікальні категорії «прядильниць» і «гаремних», витворених одним з «державців» з уподобаних ним молодичь-селянок [20].

При тому, що дописувачі «КС» не виробили єдиної термінології для майнової диференціації селянства зламу ХІХ–ХХ ст. (серед «селянських господарств різних типів» могли виділятися «багаті», «середні», «бідні», «мало-/багато робочі», «мало-/багатоскотні» [21]; згадувались категорії «багатих господарів-піших», «сільсько-господарських робітників» та «наймитів»; вживались назви, поширені у селянському середовищі – «господарі із власним плугом та волами», «супряжники», «молотники за коробку», «половинщики», «багатирі», «хазяїни» [22]), сторінки видання сповнені описами матеріальних бідкань селян, уяскравлених на фоні історичних прикладів «експлуатації». Виділення окремих типів селян тільки підкреслювало загальну тенденцію розглядати їх як досить однорідну масу пригноблених виробників («хлопів», «простолуду», «черні», «мужиків», «підданих»), описуваних у термінах владних відносин. Разом з тим, серед нейтральних означень заможних селян з'являється й різко негативне – «куркулі», тобто селяни-експлуататори, які марили про «наживу», не хотіли працювати в ім'я «народу» та «загального блага», змінювали соціальну та національну ідентичність, зрікаючись свого походження, вважаючи все селянське (читай українське) «мужицькими промислами» [23]. Цікаво, що про розбагатілих селян, які займались благодійництвом, згадувалося з повагою [24].

І. Лисяк-Рудницький зазначив, що М. Драгоманов ототожнював поступ не з технологічними досягненнями, а з високим рівнем духовної культури та соціальної справедливості [25]. Матеріали «КС» засвідчують поширеність подібних поглядів серед тогочасних українофілів, які відокремлювали успіхи модернізації від перспектив еволюції селянства. У жалях за минувшиною взірцевою вважалась «однорідність та простота» суспільного устрою без «класових відмінностей», витвореного у ході повстання Б. Хмельницького й знищеного протягом ХVІІІ ст.; у етнографічних розвідках ідеалізувалась гармонійність «старовинного» селянського укладу, порушена мірою утвердження технічної цивілізації. Цивілізаційні набутки сприймалися загрозою існуванню «справжнього» автентичного селянства й причиною зникнення «старих типів селян». Наслідки модернізаційного поступу (розвиток міст, промисловості, комунікацій, торговельно-грошових відносин) називались причиною виродження «старовинного» способу землеволодіння, занепаду старовинних промислів та ремесел й щезання їх носіїв, зокрема, козарок та слобідсько-українських чоботарів, перетворення чумаків на хурщиків-візників [26]; занепаду діяльності цехових братств – ремісничих цехів «старовинної Малоросії», які об'єднували містян і селян й відповідали «потребі народу в організації на началах товариства та братства» [27]. Серед «незабутніх сільських типів», між інших, називався виниклий за церковних братств тип людей «церковних громадських», які впорядковували громадські свята, виказували послуги ближнім [28], та тип помічників родин священників («старостихи», «ключниці», «сестричок», «удов») [29].

Прихід «цивілізації» у села пов'язувався з появою особистого розрахунку, «порчі та розтління». Минуле і сьогодення переводились у площину майбуття, у якому не знаходилося місця не тільки «куркулям», а цілому ряду груп селянської спільноти. У протиставленні денационалізованому й морально зіпсутому місту, єдино прийнятним для селян визнавався сільський спосіб життя. На сторінки «КС» один за одним потрапляли художні образи селян, які, у прагненні віддалитись від «мужви», покидали село, намагаючись влитися у міське життя: у гонитві за «легкими» грішми та цивілізаційними благами залишались без громадської підтримки, незахищеними перед

соціальними проблемами. Доля таких героїв зображувалася як трагічна: у найгірших випадках вони перетворювались на повій, волоцюг, бродяг і злочинців [30].

За обрями мрії залишалися забобонні «темні» селяни. Двоїсте розуміння «цивілізації» оберталось не тільки запереченням значення модернізаційних зрушень. Згідно теорії еволюційного прогресизму український народ мав слідувати тією ж траєкторією лінійного поступального розвитку, якою вже пройшли «цивілізовані» народи, долаючи залишки свого «дикунства» – невігластво та язичницьке сприйняття довкілля. Поширеним було переконання, що з часом мав зникнути «чисельний клас всіляких знахарів та знахарок, відьом, ворожок», хоча, попри превалювання образу «темних» целителів [31], у виданні траплялися й описи занять «некроманцією» як звичайним промыслом [32], а М. Ф. Сумцов, визнаючи підтримку знахарями забобонів, вважав їх потрібними селянству через брак у селах наукової медичної допомоги [33].

Поширення наукових знань потребувало освіти селянства, але дописувачі часопису були прибічниками освіти не просто універсальної, а національної. На шпальтах «КС» стигматизувались селяни, які через освіту, працю у місті, службу в армії чи системі управління денационалізувались, зазнаючи асиміляційних впливів інших культур. Тиражувався негативний стереотип вихідців з селянського середовища, які, здавалось, могли би слугувати прикладом ефективності навчання і кар'єрного сходження – старост, писарів, управителів («дрібного чиновництва і всіляких канцелярських сутяг та наклепників, несимпатичних народу» [34]). Їх називали «пестунами» селянства [35]; звинувачували у кар'єризмі та користолюбстві [36], бажанні «вилізти на панську лінію», зневажливому ставленні до «репаної мужви» – «настоящей необразованной животной»; намаганнях отримати від освіти особисту користь та зашкодити селянському «вихованню» [37]. П. О. Шафранов закидав писарям, що вони, «ледь ознайомившись з великоросійською мовою, бачать у цьому якоесь право на вищість над іншим населенням і зловживають вмінням викривляти російську мову для своїх корисних вигід» [38]. Уособленням небажаних наслідків цивілізації вважались солдати та лакеї (цивілізатори нашого сільського люду» [39]). С. Єфремов розумову і моральну темноту народу вбачав не у відсутності загальної освіченості, а у нерозумінні селянами – «перевертнями» власних інтересів, їхньому «презирстві до рідної обстановки, що є результатом горезвісного «обрусіння» і прилучення до лакейської цивілізації» [40].

На шпальтах часопису знайшла відображення й статевовікова диференціація селянства. У антропологічному розрізі центром зацікавлень стали «парубки» (особлива група, що отримала особливе значення у сільській громаді ще за часів існування цехів та братств [41]). Зверталась увага на їхні сімейні та громадсько-політичні позиції: прийом «у парубоцтво» означав вихід з категорії підпорядкованих волі старших «хлопців», а перехід у статус «жениха» остаточно закріплював зв'язок з громадою, адже «славне парубоцтво та чесне дівоцтво» були перехідними ланками до найбільш шанованої й важливої в економічному та громадському житті села категорії одружених селян із дітьми та власним господарством. Увагу дослідників привертало до себе й маргінали селянських громад (сироти, удови, солдатки, молоді бездітні подружжя, покритки, незаконнонароджені, хворі або «зурочені», п'яниці, погорільці, жебраки), доля яких була незавидною через відсутність власного господарства, непристосованість до господарської праці чи втрати працездатності, власності, родини, громадської поваги. Автори часопису відзначали страхи селян втратити можливість вести селянський образ життя, бути «назавжди викресленим з загальної маси людей». Підтримуючи хворих та постраждалих, селяни сторонилися «незвичайних» людей – «заволок» та «біглих» [42].

Отже, визначаючи та каталогізуючи «селянство», автори «Кіевской старины» зафіксували його різні зрізи в історичній, соціоекономічній та антропологічній проекціях, висвітлюючи динамічний і мінливий образ селянської спільноти, яка складалась з

різноманітних груп й мала масу маргінальних та перехідних форм. Вибір способів диференціації селянства відображав ідейні пріоритети інтелектуального кола часопису (передусім піднесення соціальної рівноправності та національних цінностей).

Попри різнобарв'я описів, і «ідеальне», й «омріяне», і «сигматизоване» (експлуатоване, «темне», декласоване, зденаціоналізоване) селянство виглядало, у кожному випадку, досить однорідним. В українському минулому вишукувались риси ідеального, позбавленого залежності селянства, яке взаємодіяло з іншими верствами у громадських об'єднаннях, піклуючись про принципи соціальної рівності. «Омріяне» селянство уявляли не тільки освіченим та національно свідомим, а й законсервованим у сільському світі. Подібний елітистський підхід на сторінках видання сусідував з визнанням унікального статусу окремих селянських груп у етнографічних дослідженнях, особливо при відображенні статевовікової диференціації селянства.

Неусталеність семантичного наповнення термінів, форми репрезентації з різними постановками питання виявили тривкий процес напрацювання аналітичних категорій з визначення «селянства» та його типології, що у подальших дослідженнях цікаво простежити на матеріалах преси іншого ідеологічного спрямування.

РЕЗЮМЕ

На страницах «Кіевской старины» (1882–1906 рр.) сконцентровані емпірические исследования и теоретические построения, в которых просматриваются стандарты формирования дискурса о крестьянстве. Авторами издания зафиксированы историческая, социоэкономическая и антропологическая проекции определения и каталогизации крестьянства. Раскрыт динамический и изменчивый образ крестьянской общности, слагавшейся из разных групп и имевшей массу маргинальных и переходных форм. В попытках объяснения прошлого, настоящего и прогнозирования будущего украинского крестьянства выбор критериев его дифференциации отражал идейные приоритеты интеллектуального сообщества журнала. Во главу угла ставились идеи социального равноправия и взаимодействия, а также национальные ценности. Цивилизационный ракурс рассмотрения имел выразительный антимодернизационный, эволюционный и идентификационный контекст.

И идеализированное, и стигматизированное и «желаемо идеальное» крестьянство представлялось, в каждом случае, достаточно однородным. На исторических примерах обрисовывались черты избавленного от зависимости и эксплуатации крестьянства, которое взаимодействовало с другими слоями населения в общественных объединениях на принципах социального равенства. Крестьянство будущего виделось не только свободным, образованным и национально сознательным, но и законсервированным в крестьянском мире. Подобный элитистский подход на страницах издания соседствовал с признанием уникального статуса отдельных крестьянских групп в этнографических исследованиях и, особенно, при отображении половозрастной дифференциации крестьянства.

Неопределенность семантического наполнения терминов, формы репрезентации с разными постановками вопроса выявили сложный процесс выработки аналитических категорий по определению «крестьянства» и его типологии.

Ключевые слова: украинское крестьянство, журнал «Кіевская старина».

SUMMARY

Pages of «Kyivs'ka Staryna» magazine (1882–1906) are based on empirical study and theoretical construction; one can see the standards of peasantry discourse formation there. The authors of the publications fixed historical, anthropological and social & economic projections on the peasantry definition and cataloging. They also revealed dynamic and

changeable image of the peasantry society which was formed from different groups and which had a lot of marginal and intermediate forms. In attempts to explain the past, present and forecasted future of the Ukrainian peasantry the choice of peasantry differentiation criteria reflected ideological priorities of the intellectual magazine community. The ideas of the social equality and cooperation, together with national values were put a topic at the top of their priorities. Civilized aspect of study had meaningful antimodernistic, evolutionary and identification context.

Every time idealized, stigmatized and «desired to be ideal» peasantry was shown as rather homogeneous. Based on the historical examples the authors depicted the features of the free of dependence and exploitation peasantry; within public associations they were intercommunicating with the other layers of social groups on social *pari passu* basis. Future generation of the peasantry was seen not only as free, educated and nationally-conscious but also as a «preserved» one in the peasantry world. Next to the above elitistic approach one could find the acknowledgement of the unique status of some peasantry groups in ethnographic researches, especially when age and gender differentiation was revealed.

Ambiguity of the semantical filling of the terms, different forms of problem presentation made difficult the process of development of the analytical categories on definition of the “peasantry” and its typology.

Keywords: Ukrainian peasantry, «Kyivs’ka Staryna» magazine.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Интересный опрос // КС. – 1902. – Т. 79 – № 10. – С. 22–23.
2. Палієнко М. Г. “Киевская старина” у громадському та науковому житті України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / М.Г. Палієнко. – К., 2005. – С. 98.
3. Палієнко М. Г. Вказ праця; Тиховліс І. О. До історіографії часопису «Киевская старина» / І. О. Тиховліс // Вісник Дніпропетровського університету. – Історія та археологія. – 2008. – № 16. – С. 220–223.
4. Див, зокр.: Шанин Теодор. Понятие крестьянства // Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире: Пер. с англ. / Т. Шанин. – М., 1992. – С. 8–10; Заярнюк А. «Селянство» як категорія соціально-історичного аналізу (на прикладі Східної Галичини ХІХ ст.) / А. Заярнюк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – № 15 / 2006–2007; Форум. «Незручний клас» у модернізаційних проектах // Україна модерна. – 2010. – 36 (17). – С. 9–44.
5. Л.С.Л. [Лічков Л. С.]. Новейшие статистические издания Полтавского Губернского Земства / Л. С. Лічков // КС. – 1894. – Т. 44. – № 3. – С. 570–578.
6. Лазаревский Ал. Прежние изыскатели малорусской старины / А. Лазаревский // КС. – 1894. – Т. 47. – № 12. – С. 363–364.
7. Маркович Д. Заметки и воспоминания об Афанасии Васильевиче Марковиче / Д. Маркович // КС. – 1893. – Т. 41. – № 4. – С. 53–54, 61–63.
8. Слепнев И. Н. Пути развития русской пореформенной деревни: крестьянин или фермер? // Крестьяноведение: Теория. История. Современность. Ученые записки. 2005. – Вып. 5 / И. Н. Слепнев. – М., 2006. – С. 160; Ілля Герасімов у цьому зв’язку робить посилання на роботу М. Долбілова. На думку самого І. Герасімова, «селянство» на межі ХІХ–ХХ ст. так і не перетворилося на самодостатню аналітичну категорію з певним нормативним визначенням: Герасімов І. Rusticus nation? / І. Герасімов // Україна модерна. – 2010. – 36 (17). – С. 183).
9. Лазаревский Ал. М. Из истории сел и селян Левобережной Малороссии / А. М. Лазаревский // КС. – 1891. – Т. 32. – № 1; Т. 34. – № 11; Мякотин А. Дела по истории крестьянства Левобережной Малороссии в ХVІІІ в. в киевском централь-

- ном архиве / А. Мякотин // КС. – 1891. – Т. 32. – № 2; Н.С. [Стороженко М.В.]. К истории малороссийских казаков в конце XVIII и в начале XIX века М. В. Стороженко // КС. – 1897. – Т. 57. – № 4; Багалея Д. Займанщина в Левобережной Украине XVII и XVIII ст. / Д. Багалея // КС. – 1883. – Т. 7. – № 12. – С.585–591 та ін.
10. Багалея Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры Д. И. Багалея // КС. – Т. 25. – 1889. – № 5–6. – С. 467–482; В. Я. [Ястребов В.]. Материалы для оценки земель Херсонской губернии / В. Ястребов // КС. – 1887. – Т. 17. – № 2. – С. 339–342.
 11. Павловский И. Ф. Полтавский уезд сто лет назад / И. Ф. Павловский // КС. – 1904. – Т. 87. – № 12. – С. 142–143.
 12. Л.С.Л. [Лічков Л. С.]. Вказ. праця.
 13. Н.С. [Стороженко М. В.]. Вказ. праця. – С.124–126.
 14. Василенко В. Новые историко-статистические материалы по Полтавщине / В. Василенко // КС. – 1893. – Т. 41. – № 5. – С. 311–314.
 15. Василенко В. Деревня и ее развлечения / В. Василенко // КС. – 1904. – Т. 84 – С. 135.
 16. Дорошенко Д. Огляд української історіографії / Д. Дорошенко. – К., 1996. – С. 143.
 17. Н. В. [Василенко М.]. В. Сергеевич. Русские юридические древности / М. Василенко // КС. – 1895. – Т. 48. – № 2. – С.269–270.
 18. Ефименко А. Очерки истории Правобережной Украины по I. Ролле / А. Ефименко // КС. – 1894. – Т.45. – С. 395409; Т. 46. – С. 188198; № 8. – С. 313; Т. 49. – 1895. – С. 166.
 19. [От редакции]. Залесский А. Из быта крепостного времени // КС. – 1888. – Т. 21. – № 6. – С. 7879.
 20. Полницкий А. Малороссийский сарданапал / А. Полницкий // КС. – 1898. – Т. 61. – № 5. – С.191, 196.
 21. Л.С.Л. [Лічков Л.]. Линевиц Д. М. О разверстании и хуторском хозяйстве / Л. Лічков // КС. – 1903. – Т. 81 – № 5. – С.136–137.
 22. Рьльский Т. К изучению украинского народного мировоззрения / Т. Рильський // КС. – 1890. – Т. 30. – С. 366; Василенко В. Для характеристики «багатырей» / В. Василенко // КС. – 1892. – Т. 39. – С. 461–463; Кудринский Ф. А. Шарон / Ф. А. Кудринский // КС. – 1896. – Т. 55. – С. 155; Милорадович В. Рабочие песни Лубенского уезда Полтавской губернии, собранные в 1890-93 гг. // В. Милорадович // КС. – 1895. – Т. 51. – № 10; М. Щ. [Щербаківський М.]. Детский Эдем до вкушения плода от древа познания добра и зла / М. Щербаківський // КС. – 1895. – Т. 49. – № 4–6. – С. 333–234.
 23. Глагол. [Горленко В.П.]. М. М. Марковский / В. П. Горленко // КС. – 1893. – Т. 43. – № 12. – С. 494495; Сумцов Н. Ф. Вказ. праця. – 1890. – Т. 29. – С. 492; 1889. – Т. 25. – С. 499.
 24. Клебановский П. Воспоминания о фирме братьев Яхненко и Симиренко / П. Клебановский // КС. – 1895. – Т. 52. – № 1. – С. 102.
 25. Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик // Його ж. Історичні есе / І. Лисяк-Рудницький. – К., 1994. – Т. 1. – С. 306.
 26. Сумцов Н. Ф. Вказ праця // КС. – 1890. – Т. 29. – С. 478.
 27. Там само. – С.485489; Николайчик О. Отголосок лирического языка / О. Николайчик // КС. – 1890. – Т. 29. – № 4. – С. 122–129; Кудринский Ф. Цеховые братства в местечке Степани (Волынской губернии, Ровенского уезда) / Ф. Кудринский // КС. – 1890. – Т. 30. – № 7. – С. 89–104; В. М. [Милорадович В.]. Полтавские цехи в конце 17-го и начале 18-го века / В. Милорадович // КС. – 1893. – Т. 43. – № 12. – С. 497–499.
 28. Киселевич Лука. Вымирающие типы украинской деревни / Л. Киселевич // КС. – 1884. – Т. 8. – № 3. – С. 515–522.

29. Храневич К. При старых порядках / К. Храневич // КС. – 1896. – Т. 55. – № 12. – С. 290–292.
30. Гринченко Б. Серед темної ночі / Б. Гринченко // КС. – 1901. – № 5; Яновская А. Городянка / А. Яновская // КС. – 1901. – Т. 74. – № 7/812; Ефремов С. Выдавництво «Вик». На вичну пам'ять Котляревському / С. Ефремов // КС. – 1905. – Т. 89. – № 4. – С. 24 та ін.
31. Кудринский Ф. Пошисть / Ф. Кудринский // КС. – 1895. – Т. 49. – № 4–6; Старицкий М. Лыхо / М. Старицкий // КС. – 1901. – Т. 73. – № 5; Малинка А. Родыны и хрестыны / А. Малинка // КС. – 1898. – Т. 61. – № 5 та ін.
32. К. М. [Мельник К.]. Путевые очерки Подолии / К. Мельник // КС. – 1884. – Т. 10. – № 10. – С. 273.
33. Сумцов Н. Ф. Вказ. пр. // КС. – Т. 27. – № 11. – С. 321–327.
34. Житецкий П. Странствующие школьники в старинной Малороссии / П. Житецкий // КС. – 1892. – № 2. – С. 192.
35. К.Ц. [Лебединцев Ф.]. Движение народного образования в Юго-Западном крае / Ф. Лебединцев // КС. – 1884. – № 8. – С. 729.
36. П-ский Борис. [Познанський Б.]. Воспоминание из недалекого прошлого (О школе и грамотности в Киевской губернии) / Б. Познанський // КС. – 1885. – № 2. – С. 244.
37. Сумцов Н.Ф. Вказ. пр. // КС. – 1889. – № 5–6. – С. 499; Гринченко Б. Вказ. пр.; Из недавнего прошлого Слободской Украины // КС. – 1896. – № 4; Шафранов П. А. К истории народного образования в южнорусских губерниях / П. А. Шафранов // КС. – 1902. – № 11. – С. 78–79 та ін.
38. Шафранов П.А. Вказ. праця.
39. Чалый М. Очерки народной жизни (1862 год) / М. Чалий // КС. – 1897. – С. 495–496.
40. Ефремов С. Бытописатель пореформенной Украины / С. Ефремов // КС. – 1905. – № 1 – С. 110.
41. Боржковский Валериан. «Парубоцтво» как особая группа в малорусском сельском обществе / В. Боржковский // КС. – 1887. – Т. 18. – № 8. – С. 765–769; 772–776; Сумцов Н. Ф. Вказ. праця // КС. – 1890. – Т. 29. – № 6. – С. 492–493; Рыльский Т. Вказ праця.
42. Боржковский В. Вказ. праця. – С.772–776; Сумцов Н.Ф. Досветки и посиделки / Н. Ф. Сумцов // КС. – 1886. – Т. 14. – С 438–439; Його ж. Малорусские пьяницкие песни / Н. Ф. Сумцов // КС. – 1886. – Т. 15. – С. 272–288; Барвинок Г. Молотники / Г. Барвинок // КС. – 1888. – Т. 21. – С. 342–362; Левицкая-Пашенко Ю. Порченая / Ю. Левицкая-Пашенко // КС. – 1888. – Т. 22. – № 8. – С.289–314. – С. 500 та ін.

Надійшла до редакції 6.11.2014 р.

ББК 63.3(4Укр)53

ОБОРУДКА З ВУГЛЕНОСНОЮ ЦЕРКОВНОЮ ЗЕМЛЕЮ ТА ЇЇ ВІДЛУННЯ В ДЕРЖАВНІЙ ДУМІ (1910)

О. О. Коник

АНОТАЦІЯ

На основі стенографічних звітів Державної думи Російської імперії розглянуто корупційний скандал 1900-х рр. навколо вугленосної церковної землі Бахмутського